

Anna Bodrova

Specifika kronotopa v avtobiografski prozi Ivana Cankarja

V Rusiji ima proučevanje Cankarjevih del dokaj bogato tradicijo. Prvi je Cankarjevo delo ruski publiki predstavil slovenski slavist Janko Lavrin, urednik časopisa *Slavjanskij mir*, ki je izhajal v Peterburgu med letoma 1908 in 1911.

V času Sovjetske zveze so, na primer, leta 1981 izšli prevodi Cankarja v dveh knjigah¹. S Cankarjevim delom so se ukvarjale J. I. Rjabova (v Moskvi), M. I. Rižova in M. L. Beršadska (v Sankt Peterburgu). Trenutno je najpomembnejša ruska poznavalka Cankarja moskovska slovenistka T. I. Čepelevska, ki je doktorirala iz Cankarjevih del², tik pred izidom pa je tudi njena knjiga o Cankarju.

Zanimiv za proučevanje je problem tipologije avtobiografskosti in posebnosti poetike Cankarjevih avtobiografskih del. V slovenščini se z avtobiografskostjo Cankarja ukvarjajo F. Bernik, I. Grdina in J. Čeh.

Velik delež avtobiografskosti imajo dela slovenskega pisatelja, ki so napisana v različnih literarnih zvrsteh (roman, črtica ali cikel črtic, avtobiografija, povest), v različnih obdobjih, zato pa jih povezuje podobnost tematike – “otročka in mladostniška leta” Ivana Cankarja (oz. avtobiografskih junakov). To so življenjepisi *Moje življenje* (1914) in druga avtobiografska dela (na primer roman *Na klancu* (1902), zgodnje črtice in črtice cikla *Ob svetem grobu* (1910–1913), povest *Grešnik Lenart* (1915)).

Oglejmo si le nekatere med njimi z vidika njihove časovne in prostorske organiziranosti v njuni vzajemni povezanosti, ki jo je M. M. Bahtin poimenoval kronotop³ – to je kategorija, ki opredeljuje literarno zvrst dela.

¹ Cankar I., *Izbrannoe*: V 2 t. Moskva, 1981.

² Čepelevska, T. I., *Romany i pov'esti Ivana Cankara 1900–1907 godov: kandidatska disertacija*. Moskva, 1990.

³ Bahtin, M. M., *Formy vr'em'eni i hronotopa v roman'e. Očerki po istoričeskoj poetike* // Bahtin, M. M., *Voprosy literatury i estetiki*. Moskva, 1975, str. 234–407.

Cankarjeva dela, ki jih bomo izbrali, se vežejo na isti material iz biografije pisatelja, torej v njih skoraj sovпада raven preteklosti, v katero pisatelj gleda z različnih časovnih distanc in s stališč različnih literarnih zvrsti.

Očitno je, da je v vseh avtobiografskih delih prisoten biografski kronotop, v katerem je čas povezan s tokom človeškega življenja, realiziran je posebej v začetku življenjske poti v opredeljenih, včasih tudi tipskih prostorih: na primer očetov dom, šola, cerkev, domače mesto ali vas.

Cankar je začel pisati avtobiografijo *Moje življenje*, ko je bil že znan pisatelj, takrat ko je spoznal, da je osebnost s "pravico do biografije"⁴, ki je dokazala, da ima pravico biti "vključena v kulturni spomin"⁵. Po besedah J. M. Lotmana "še zdaleč nima vsak človek, ki živi v dani družbi, pravice do biografije". Vsak tip kulture izdelava svoj model "ljudi brez biografije" in "ljudi z biografijo". Človek, ki ima pravico do biografije "... realizira ne le rutinsko, srednjo normo vedenja, ki je običajna za čas in socium, pač pa neko težko in neobičajno, ki se drugim zdi nenavadna in ki od njega zahteva ogromne napore ..."⁶. Za slovensko družbo tega časa je Cankarjeva odločitev, da postane pisatelj dvomilijonskega naroda brez svoje države, ne le nenavadna in neobičajna, temveč tudi precej tvegana, saj pisatelju ni ponujala nikakršne ekonomske in socialne stabilnosti.

V *Mojem življenju* se srečamo z otroškimi vtisi pisatelja, z njegovim občutenjem sebe in svoje individualnosti v mladosti. Očitno je, da je, tako kot v številnih drugih avtobiografijah, v Cankarjevem *Mojem življenju* prisoten jasno izražen osebni biografski kronotop. Čas lahko v avtobiografiji obrnemo – pisatelj se vrača k svoji preteklosti, k izvirom življenja, k rojstvu in odraščanju. Avtobiografije imajo po navadi odprt konec, zato pa je prva časovna meja vedno jasno označena (pri Cankarju je to trenutek, od katerega se začne spominjati sebe: "Okoli mojega spomina seže daleč, prav do tretjega leta moje dobe."⁷). Ena izmed razlikovalnih značilnosti avtobiografske proze je medsebojno vplivanje dveh časovnih ravnin: ravni preteklosti in ravni sedanosti ter posledično dveh subjektivnih ravnin, tj. ravnin zrelega pripovedovalca v sedanosti in ravnin njegovega jaza v preteklosti.

V *Mojem življenju* začne avtor opisovati najzgodnejši in najmočnejši spomin iz otroštva – požar, v katerem je zgorela hiša Cankarjevih – s stališča zrelega sprejemanja, z odraslo oceno: "Pogorela nam je hiša in

⁴ Lotman, J. M., *Literaturnaja biografija v istoriko-kul'turnom kontekste* // Lotman, J. M., *O ruskoj literature*. Sankt Peterburg, 1997, str. 805.

⁵ Prav tam.

⁶ Prav tam.

⁷ Cankar I., *Izbrana dela: V 10 zv. Zv. VII*. Ljubljana, 1954, str. 292.

obubožali smo docela,” naprej pa že s stališča otroka opisuje lepoto ognja ter trdi: “To je bil najlepši dan mojega življenja.”⁸

V avtobiografiji Cankar upodablja prostore, ki so značilni za to literarno zvrst in ki jih lahko štejejo za topos te literarne zvrsti – dom (pogosto tudi njegova izguba): “Spomnim se na stari dom”⁹, šola: “Dali so me v šolo, v ono pusto, srepogledo”¹⁰, kraj za sprehode (goli, posušeni prod). Za topos literarne zvrsti bi lahko šteli tudi širjenje otrokovega obzorja, ko le-ta odrašča. Tako Cankar z ironijo opaža, da s časom “se mi je razširilo obzorje” za sto korakov “od mesarjevih klad do enajste šole pod mostom”¹¹, zato je nadaljeval učenje pod mostom, ukvarjal se je z iskanjem različnih zanimivih predmetov in lovljenjem kapeljnov. Vendar je “goreče hrepenenje po nadaljnji učenosti” skrivalo nevarnost za avtorja pripovedovalca – ko je šel v globljo vodo kot po navadi, je skoraj utonil v reki. Še ena razvojna stopnja pri širjenju obzorja postane za avtobiografskega junaka najprej zanj nedosegljiva Ljubljana, ki se je počasi iz svetlih pravljinih sanj, ki so bile vidne nekje v daljavi, začela spreminjati v realnost, ki je izgubila vso svojo lepoto – junaka pošljejo v Ljubljano, da bi nadaljeval izobraževanje.

Knjiga *Moje življenje* je ostala nedokončana. Verjetno je pisatelj potreboval drugo raven osmiselitve svoje biografije, zato se je zatekal k drugim, “fiktivnim” literarnim zvrstem, pri tem pa uporabljal avtobiografizem kot literarni postopek.

Ob biografskem kronotopu so v avtobiografskih delih prisotne tudi druge oblike kronotopov, ki so pogoj za razlike med literarnimi zvrstmi.

Da bi se prepričali o tem, vzemimo za primer roman *Na klanecu*. V njem na prvi pogled živo in polno odseva biografija pisatelja. Vendar dobi avtobiografski material drugačen prizvok. Dejstva iz svoje biografije Cankar vpelje v romaneskni svet fikcije. Tukaj je prisoten zgodovinski kronotop. Kot je znano, je Ivana Cankarja zanimala zgodovina njegovega naroda in je hotel celo napisati zgodovino slovenskega naroda, o čemer je pisal v spominih na Cankarja Janko Omahen¹².

V romanu *Na klanecu* se Cankar vrača k virom – k zgodovini naroda. Po mnenju avtobiografskega junaka Lojzeta je ves slovenski narod obsojen na večno suženjstvo: “Obsojeni na smrt – ves trud, prijatelj, je brezuspešen in zato neumen; preobleci jih na zunanje, v srcu so hlapci in obsojeni na smrt! ...”¹³

⁸ Prav tam.

⁹ Prav tam, str. 293.

¹⁰ Prav tam, str. 295.

¹¹ Prav tam, str. 293.

¹² Omahen J., *Obiski pri Ivanu Cankarju*. Maribor, 1969, str. 104–107.

¹³ Cankar I. *Izbrana dela: V 10 zv. Zv. III*. Ljubljana, 1952, str. 226.

Tako se krog zgodovine zapira. Ni naključje, da se v romanu ponavljajo tako tragične usode junakov kot brezizhodni položaji v njihovih življenjih (na primer praznjenje hiše glavne junakinje Francke, ko jo postopoma, drug za drugim, zapuščajo mož, za njim pa še otroci). Praktično popolnoma sovpadata zgodbi nesrečne ljubezni mame Francke in njene hčerke Francke.

Življenje junakov je ciklično (rojstvo, zrelost in staranje: po Cankarju je življenje v trpljenju (s ponavljajočimi se variacijami) – smrt) in spominja tako na naravne kot na kmečke delovne cikle.

“Življenje je bilo enako, tudi obrazi so si bili podobni in kar so govorili, je bilo zmerom isto – ena sama strašna skrb v tisočernih besedah ... Propali obrtniki, kmetje, ki so jim bili prodali kočo in zemljo, pijanci, ki niso bili za nikakršno delo in so sami čakali, da poginejo kakor živina, v jarku, za plotom – vsi so se skrili na klanec.”¹⁴ Cikličnost romana je v marsičem podobna času v folklori, v ljudski kulturi; po Bahtinu je to kolektiven čas, ki se meri z dogodki v življenju kolektiva. To je čas “produktivne rasti”, ki se veže na naravne cikle (setev, cvetenje, zorenje, množenje plodov ali živine) in je nepreklicno povezan z zemljo. Človeško življenje in narava se dojemata v istih kategorijah. Smrt posameznikov, ki niso individualizirani, postane “setev, ki ji sledijo pomnoženi poganjki in žetev”. Vendar lahko postane cikličnost tudi “negativna posebnost”, saj je premik naprej omejen s ciklom, rast pa ni resnično razvitje¹⁵.

V romanu sta uporabljena vsaj dva sistema koordinat, dva glavna kronotopa: kolektivni kronotop ljudske kulture z zanj značilnim ustaljenim cikličnim redom in individualizirani biografski kronotop, za katerega je običajno zelo pomembna ideja razvoja. Pomembno je naslednje: ko mati avtobiografskega junaka in druge osebe v romanu naredijo poskus, da bi zamenjale svoj sistem koordinat, izstopile iz meja kronotopa ljudske kulture (ali ciklične zaprtosti zgodovine slovenskega naroda), se vanj znova vrnejo in tako se življenjski cikel ponovi.

Vendar se v življenju avtobiografskega junaka Lojzeta opažajo nove smernice, o čemer priča vprašanje: “Obsojen? Kdo ga je bil obsodil?”¹⁶

Lojze je postavljen pred izbiro, ali naj ostane v znanem sistemu koordinat ali preide v individualni biografski kronotop. Vendar mora junak, da bi to dosegel, nujno razviti lastno samozavedanje in zavest o pomembnosti svoje usode.

K svojemu otroštvu se Cankar vrača tudi v ciklu črtic *Ob svetem grobu*. V vsaki iz njih opazimo podobno kompozicijo: srečanje junaka z materjo

¹⁴ Prav tam, str. 96

¹⁵ Bahtin, M. M., *Formy vr'em'eni i hronotopa v roman'e. Očerki po istoričeskoj poetike* // <http://philologos.narod.ru/bakhtin/hronotop/hronotop8.html>.

¹⁶ Cankar I., *Izbrana dela: V 10 zv. Zv. III*. Ljubljana, 1952, str. 224.

in v večini črtic nesporazum z njo. To ni vedno srečanje v dobesednem pomenu: v črtici *Njena podoba* pride pred junakove oči materin portret, v črtici *V tujini* se pred trpečim junakom pojavi privid matere, v črtici *Njen grob* avtor pripovedovalec v mislih nagovarja mater med obiskom njenega groba. Po Bahtinovem mnenju je motiv srečanja, ki ima tudi funkcijo pri oblikovanju sižeja, vedno kronotopičen, čeprav nikoli ne obstaja osamljen: "Vedno je sestavni element sižeja in konkretne enotnosti celega dela in se posledično vključuje v njegov konkretni kronotop."¹⁷ Pri Cankarju je nesporazum z materjo trčenje dveh kronotopov – ljudskega (v okvirih katerega živi mati pripovedovalca) in biografskega (v katerem je junak – pripovedovalec).

V *Grešniku Lenartu* se Cankar znova vrača k svojemu otroštvu in mladosti. Čas dogajanja v povesti *Grešnik Lenart* in avtobiografiji *Moje življenje* skoraj sovpada, čeprav je v *Grešniku Lenartu* zajet večji časovni izsek. Za razliko od avtobiografije *Moje življenje*, kjer je pripovedovalec prvooseben, je v povesti *Grešnik Lenart*, ki ima podnaslov *Življenjepis otroka*, pripovedovalec tretjeoseben in že s tem avtor poudari neosebno naravo dane biografije. Vendar je zgodba grešnika Lenarta Negode v marsičem pokazala dejstva iz Cankarjevega življenja. Pisatelj da junaku celo svoj rojstni datum, poleg tega je ime Lenartove matere, Neža, enako imenu Cankarjeve matere, kakor tudi število otrok v družinah Cankar in Negoda (12 otrok) ipd. Toda v dani pripovedi avtor pogosto uporabi izmišljena imena junakov in se s tem distancira od pripovedi, saj dobi večjo svobodo za umetniško interpretacijo življenjske izkušnje. V prvem delu *Grešnika Lenarta* pogosto srečamo motive, ki jih poznamo iz drugih avtobiografskih Cankarjevih del: zgodba o družini s klanca, upi staršev na svetlo sinovo prihodnost, očetovo pijanstvo in njegov odhod od doma, trpljenje in smrt matere.

Avtor nas vodi od enega poglavja k drugemu, do vrhunca v devetem, ki je središče pripovedi. Pri tem imamo lahko prva poglavja za pripravo in pojasnilo usodnega dogodka v življenju junakov, medtem ko nam naslednja kažejo usodni postopek Lenarta, kako krade denar svojemu "dobrotniku", licemeru Ferencigu, in težke posledice tega greha.

V *Grešniku Lenartu* je viden še en tip kronotopa, ki se pojavlja v "zgodnjekrščanskih življenjepisih svetnikov, ki govorijo o spreobrnjenju" (po Bahtinovi teoriji kronotopa), v katerih se junak upodablja v dveh ali treh pojavnih oblikah – v podobi grešnika do ponovnega rojstva, v podobi svetnika po krizi in ponovnem rojstvu, včasih pa v podobi trpečega

¹⁷ Bahtin, M. M., op. cit. <http://philologos.narod.ru/bakhtin/hronotop/hronotop1.html>.

grešnika (čas očiščujočega trpljenja in borbe s sabo). V danem tipu kronotopa “ni razvoja, je pa kriza in ponovno rojstvo”¹⁸. Zvezo z življenjepisi svetnikov kažejo tudi druge ravni besedila *Grešnika Lenarta* – dokaj pogosto omenjanje svetnikov, pa tudi prizor, ko folklorni junak, kralj Matjaž, še v zibelki preda avtobiografskemu junaku meč, ki predstavlja posebno, njemu namenjeno misijo.

Tako spoj individualnega biografskega kronotopa s kronotopom življenjepisov svetnikov (vezanim na ljudsko religioznost) in kolektivnim folklorno-mitološkim kronotopom predstavlja prizadevanje Cankarja, da bi združil dve kulturni paradigmi: sodobno, “moderno”, tipično za zahodnoevropsko literaturo s preloma stoletij s kolektivnimi “predmodernimi” narodnimi vrednotami. Tako torej, avtobiografizem v Cankarjevih delih je povezan z narodnostno problematiko, individualno se združuje z občim, kolektivno se spoznava prek osebne izkušnje.

¹⁸ Bahtin, M. M., op. cit. <http://philologos.narod.ru/bakhtin/hronotop/hronotop2.html>.